

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»**

**ХРАМИ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ:
ІСТОРІЯ, ТРАДИЦІЇ, СУЧАСНІСТЬ;
СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК**

матеріали круглого столу,
присвяченого 400-річчю козацької церкви св. Іоанна Богослова
с Острійки Білоцерківського району Київської області
9 жовтня 2006 року

м. Переяслав-Хмельницький
2006 р.

ISBN 966-8906-10-1

У збірнику представлені пошукові дослідження, що торкаються історії культових пам'яток на Переяславщині, історії створення НІЕЗ «Переяслав», розкривається пам'яткоохоронна діяльність Заповідника, піднімаються проблеми збереження пам'яток культурної спадщини в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав».

Видання розраховане на широке коло науковців, істориків, студентів, а також усіх, хто цікавиться архітектурою та історією культових пам'яток, проблемами їх збереження та використання.

Статті збірника друкуються в авторській редакції.

АТРИБУЦІЯ споруд михайлівського МОНАСТІРЯ

Людмила Набок, Олександр Юрченко
НІЕЗ "Переяслав"

З другої половини XVII ст. Переяслав визначився не тільки як адміністративно-територіальний центр Лівобережної України, але й сформувався як політичний осередок. У місті неодноразово проводились козацькі ради. Звичайно, статус полкової столиці зумовив в Переяславі широкомасштабну розбудову. Передусім в цей період збільшується кількість житлових будинків та культових споруд. Так, якщо до 60-х рр. хуц ст. в місті, за писемними джерелами, існувало шість церков (Покровська, Успенська, Воскресінська, Преображенська, Троїцька та Миколаївська), то з цього часу і до першої половини XVIII ст. додається ще чотири нових: Михайлівська, Вознесенська, Борисоглібська, Петропавлівська.¹ Також замість існуючих, але старих, зводяться дві нові споруди та ще дві відбудовуються на церковних згарищах. Храми були архітектурними домінами пізньосередньовічного Переяслава. Темою дослідження є спроба атрибуції мурованих споруд колишнього Михайлівського монастиря: датування, встановлення імен справжніх фундаторів.

Складним і заплутаним постає визначення справжньої дати будівництва цегляної Михайлівської церкви. Офіційні друковані видання подають чотири різні версії. Перша версія охоплює період 1649-1666 рр. і, відповідно до цієї дати, засновником вказується переяславський полковник Федір Лобода, або 1648-1654 рр. - церква зведена коштом переяславського козацького полку.² Друга - 1711-1713 рр., засновником вказується єпископ переяславський Захарія Корнілович; третя - 1743-1750 рр., меценатом є переяславський єпископ Арсеній Берло.³ Четверта версія, компліативна і толерантна, обіймає період з 1711 по 1749 рр., коли розбудовувалися всі споруди Михайлівського монастиря, в тому числі й церква, коштом декількох єпископів та монахів.⁴

Найбільш слабодоказовою, але разом з тим й найбільш розповсюдженою є перша версія. Дана атрибуція вперше з'являється з подачі архітекторів на сторінках спочатку популярних, а згодом і наукових видань у 50-х рр. XX ст. На думку дослідників, Михайлівська церква має спільні риси з Іллінською церквою і будинком Б. Хмель-

ницького в Суботіві: планування, пластичне вирішення стін, художнє вирішення ліпних прикрас, система цегляної кладки характерна для другої половини XVII ст. - ось головні аргументи прихильників даного датування.⁵ Будувати версію виключно на архітектурних стилістичних ознаках видається не зовсім доречним. По-перше, неможливо точно визначити межу архітектурного стилю. По-друге, не варто обирати за взірець Іллінську Суботівську церкву, яка за планувально-конструктивним і тим більше художнім вирішенням є менш подібною до переяславської споруди. До того ж, збудована вона з жолобчастої цегли та місцевого каменю-пісковіку.⁶ Окрім архітектурних аргументів, обґрунтування не підкріплюється жодним посиланням на будь-яке писемне джерело. Натомість відомі на сьогодні документи середини XVII ст., що містять топографічні описи, не згадують ні самої Михайлівської церкви, ні навіть існування в Переяславі будь-яких цегляних споруд.⁷ Сумнівно, щоб монументальна споруда була непомітною серед суцільної дерев'яної забудови пізньосередньоевічного Переяслава. Швидше за все, не те що мурованої, навіть дерев'яної церкви до останньої чверті XVII ст. не існувало. Окрім польських та російських документалістів, не згадує цю церкву й Павло Алелський, котрий відвідав Переяслав влітку 1656 р. Він був на території цитаделі, де розташована Михайлівська церква, заходив до дерев'яної Успенської церкви і чомусь жодним словом не згадав про муровану споруду, розташовану за якихось 360 м на південний схід від неї. Натомість докладно перерахував усі культові споруди Нижнього міста.⁸ Найбільш вірогідним часом її побудови слід вважати другу половину 50-х - першу половину 60-х рр. XVII ст., але з якого матеріалу вона була зведена, який мала план - невідомо. В усякому разі, на початку XVIII ст. в "Розписному списку" згадується виключно її назва.⁹ Найпершим автором, який згадує ім'я Лободи, є дописувач до журналу "Полтавські єпархіальні відомості". Автор статті, описуючи історію церкви, вводить ім'я Лободи як фундатора, спираючись на запис у поминальнику церкви. Але відразу автор зазначає, що невідомо, якою була ця церква.¹⁰ Приписувати будівництво церкви переяславському полку взагалі нелогічно, адже територія фортеці з 1659 р. була віддана російському гарнізону і релігійні треби військові відбували в Успенській церкві. Полковою церквою переяславських козаків з

початку XVII ст. і до ліквідації полку (1764 р.) була незмінно Воскресінська церква, яка стояла на території середомістя.¹¹

Іноді дзвіницю розглядають як пізнішу добудову.¹² Отже, якщо брати до уваги вище подані факти, церква Федора Лободи збереглася з тих часів незмінно або з деякими переробками першої половини XVIII ст. - пілястрами, розкрепованими карнизами, ліпними прикрасами на віконних сандриках, кольоровими керамічними розетками на фризі.¹³

Передусім в архівних джерелах зазначається лише факт відновлення монастирської території єпископом Захарієм Корніловичем. Переяславський єпископ прагне перебудувати, можливо, на той час далеко не нову церкву. Така нагода випала лише після Полтавської битви, а саме в 1710 р. Він отримує царський дозвіл для заснування монастиря на старому місці.¹⁴ Керуючись дозволом Петра I, київський губернатор князь Дмитро Голицин у 1711 р. наказує виділити земельну ділянку для розбудови чоловічого монастирського комплексу навколо церкви.¹⁵ Будівельні роботи тривали протягом 1711-1713 рр.¹⁶ Остання дата додатково підтверджується перенесенням мощей святого Макарія Токаревського 8 листопада з Воскресінської церкви до новозбудованої Михайлівської.¹⁷ За церковними канонами, мощі святих чи священні речі заносилися в останню чергу, після закінчення будівельних робіт, коли культова споруда була збудована.

Маловірогідним є припущення, щоб військові (кількістю 50 осіб) заходилися вести мурувальні роботи. Їх цілком задовольняло приміщення гарнізонної Успенської церкви, яка, хоча й була дерев'яною, але мала 14 престолів. Також на даний період не було особливої потреби у мурованій споруді, та, мабуть, і коштів у новопризначеного єпископа. По-перше, єпархія була щойно утворена і не могла давати великого прибутку, по-друге, для єпископської резиденції гетьман Іван Мазепа вже добудував цегляну Вознесенську церкву.

Будинки Михайлівського монастиря були повністю дерев'яними. Підтвердженням цьому може слугувати пожежа 14 серпня 1734 р., котра повністю знищила всі його будівлі, окрім ігуменського будинку та "поварни".¹⁸ З цього часу розпочинається систематичне відновлення монастирських споруд. Стараннями ігумена Германа Прохоровича-Кукутовича у 1737 р. збудовано нові дерев'яні келії для монахів і

трапезну з залученням монастирських коштів та добровільних внесків.¹⁹

І. Павловський, користуючись архівними даними з історії Полтавської єпархії (записки протоієрея Михайлівської церкви Федора Дзюблевського), прямо називає дату закладки цегляних споруд Михайлівського монастиря - 1743 р. і освячення - 1750 р.²⁰ Його підтримує згадуваний нами дописувач "Полтавських єпархіальних відомостей": "...церковь, существующая и ныне, Преосвященным Арсением Берлом, собственным его коштом, заложена соборне."²¹ Ініціативу Берла можна пояснити не тільки бажанням відновити порушену святиню, а й впорядкуванням могили рідного батька - переяславського полкового судді Івана Берла, котрий був похований в 1720 р., і могила якого в той час знаходилася у приміщенні згорілої церкви.

Завершував будівництво його наступник, єпископ Никодим Срібницький.²² Дата закінчення робіт по облаштуванню нової церкви добре корелюється з перенесенням мощей святого Макарія 13 травня 1750 р. із трапезної монастиря, де вони зберігалися після пожежі, до новозбудованої монастирської обителі.²³

Будівництво цегляних споруд монастирського комплексу (церкви та дзвіниці) ми схильні датувати не другою половиною XVII ст., як часто вказується дослідниками, і не початком XVIII ст., а саме його другою чвертю. Насамперед, це підтверджує покладання мощей святих на початку будівництва в квітні 1743 р.²⁴ Зазвичай цей обряд здійснювався тільки під час закладення культової будівлі. Даний факт також спростовує твердження, що будівництво кам'яної церкви було лише реставрацією її пошкоджених частин після пожежі.²⁵ Навряд чи вогонь міг завдати непоправних наслідків цегляній церкві, котрі призвели до перезакладення фундаментів.

Нині відома низка мурованих церков, які мають схожі чи майже схожі риси в плануванні та оформленні фасаду з Михайлівською церквою (Рис. 1.). Даний тип споруд виникає в самому кінці XVII ст. і розповсюджується протягом XVIII ст.²⁶

Додатковим аргументом датування існуючої споруди 40 рр. XVIII ст. можуть слугувати проведені нами обміри цегли з семи переяславських пам'яток XVII-XVIII ст. Було встановлено, що розміри цегли, структура Цегляного тіста й будівельних розчинів трьох споруд Михайлівської

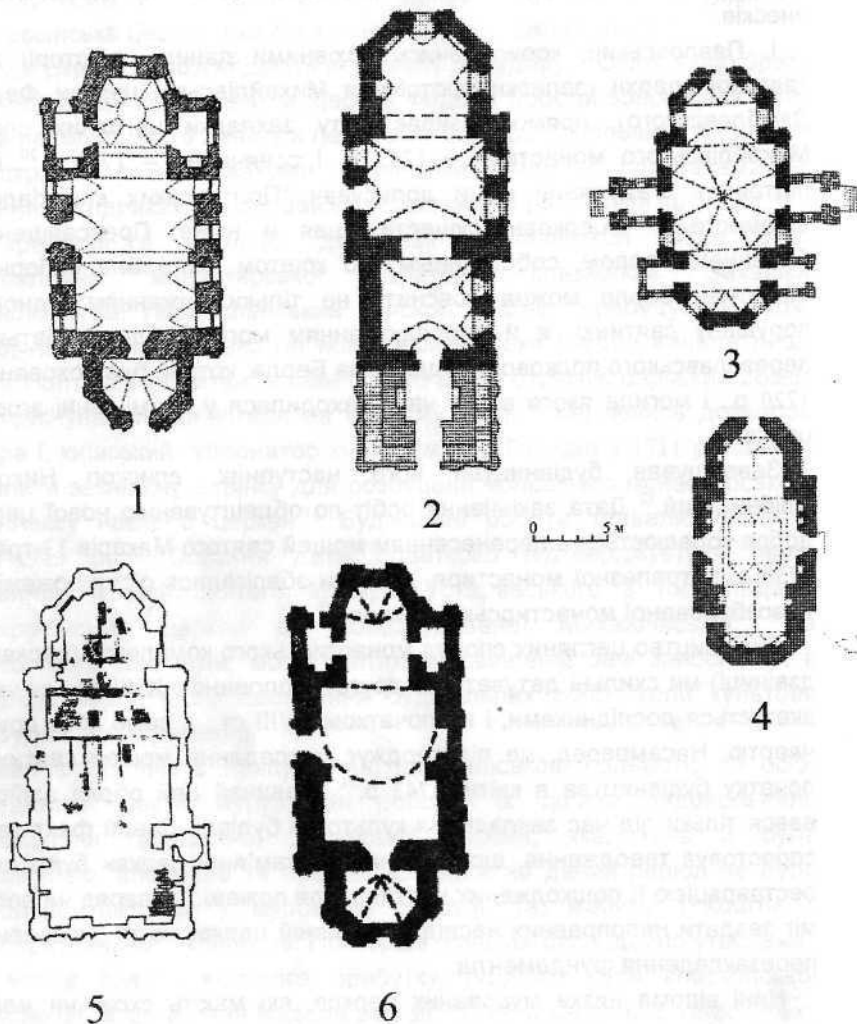

Рис. 1.

1 — Переяслав-Хмельницький. Церква Архистратига Михаїла. План.

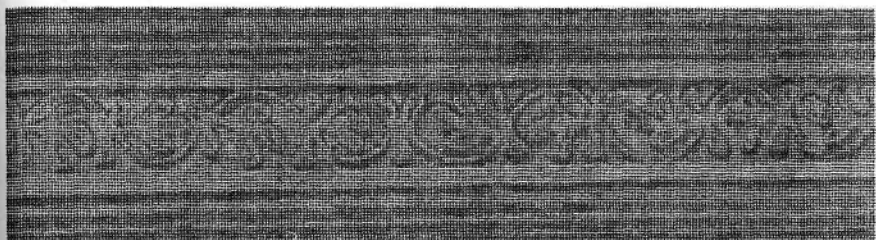
2 - Путивль. Церква св. Миколи Козацького. План (за В. Вечерським).

3-с. Глинськ. Церква св. Миколи. План (за В. Вечерським).

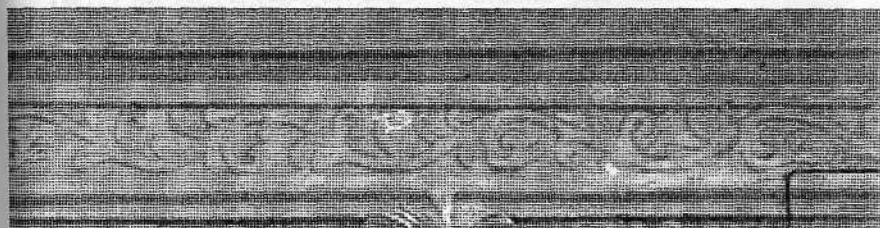
4-с. Полонки. Церква Архистратига Михаїла. План (за П. Макушенком).

5 - Київ. Церква преп. Феодосія Печерського. План (за С. Балакіним, О. Загребельним)

6 — Київ. Благовіщенська (Святодухівська) церква. План (за Ю. Лосицьким, Л. Толочко)

1

2

Рис. 2. Ліпні орнаменти фризів: 1 - дзвіниця Михайлівської церкви; 2 - семінарія

церкви, її дзвіниці, будинку семінарії (колегіуму) співпадають. Цегла оранжевого кольору, пориста, без домішок. Будівельний розчин сірий, крихкий, із домішкою дрібних грудочок вапна.

Розміри цегли Михайлівської церкви становлять: довжина - 28-29,4-30-33 см, ширина - 15 см, висота - 4,5-5 см. Проби бралися з підвального приміщення (біля південної стіни притвору), південної стіни ризниці та північно-західної стіни фасаду. Товщина швів розчину: вертикальних - коливається від 1-1,5 до 2-3 см; горизонтальних - коливається від 1-1,5-1,7 до 2-2,5 см.

Розміри цегли дзвіниці наступні: довжина - 29-29,5-30-30,3-30,5 см, ширина - 14,9-15,1-15,3-15,4-15,6 см, висота - 4,5-4,6-5 5,2-5,5-5,6-5,7 см. Товщина швів розчину, вертикальних - коливається від 1,5 до 2-3 см; горизонтальних - коливається від 1,7 до 2-2,5 см. Проби бралися на горищі споруди і в проїзді брами.

Розміри цегли семінарії: довжина - 26-26,3-28,2-28,7-29-29,5 см; ширина - 15-15,5-16,5 см; висота - 4,5-4,7-4,8-5-5,1-5,5-5,7-6,5 см) Товщина швів будівельного розчину: вертикальних - коливається від 1-1,1 до 1,5-2-2,5 см; горизонтальних - коливається від 1,1-1,3-1,8 до 2-2,1-2,4-2,7 см. Проби бралися на горищі споруди.

Відомо, що будинок колегіуму почав муруватися в 1753 р. Ця дата добре підкріплюється датою завершення будівельних робіт комплексу споруд Михайлівського монастиря - 1750 р. Будівництво тривало сім років, що є цілком виправданим терміном при муруванні кількох споруд, а також із огляду на втілення архітектурного задуму та джерел фінансування. Більше всього, всі три споруди зводилися однією артілью (школою) будівельників на замовлення переяславської кафедри протягом певного хронологічного періоду (40-50-ті рр. XVIII ст.). Гіпотетично припускаємо, що будівельні роботи міг виконати майстер-„муровщик” Мойсей Кондратович, який проживав в цей час у Переяславі. В 1741 р. його підрядив генеральний обозний Яків Лизогуб зробити ремонт переяславської Покровської церкви.²⁷

Окрім будівельного матеріалу, спільні риси, насамперед, між дзвіницею і семінарією, простежуються в плануванні, конструктивних особливостях, стилістичній схожості ліплення фризів (Рис. 2.).

За вище наведеними доказами, вірною датою будівництва Михайлівської церкви та дзвіниці слід вважати 1743-1750 рр., а їх фундаторами є єпископи переяславські, насамперед - Арсеній Берло.

Отже, видається об'єктивним внести поправку до текстів екскурсій, які торкаються Михайлівської церкви і нарешті остаточно відмовитися від існуючої традиції необгрунтованого датування споруди.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ 1827-1842. Вознесенський монастир. Опис майна. • ЦДАУ - Ф.П39, оп. 1, сп. 9.; Житель города. Архангело-Михайловская церковь в городе Переяславе. // ПЕВ. - 1868. - №20. - Ч. неоф. - С.508-541.; Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. - Полтава, 1902. - С.433.; Стороженко А.В. Очерки переяславской старины. - К., 1900. - С.233-234.; Трипольский Иоанн. Историко-статистическое описание Переяславского Троицкого прихода и его храма. // ПЕВ. - 1869. - №14. - Ч. неоф. - С.362-381.
- ² Грабовський І., Днестров І. Переяслав-Хмельницький. Архитектурно-исторический очерк - К.: Изд. АА Украинской ССР, 1954. - С.37; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. - К: Вид. дім А. С. С, 2005. - С.22; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Держвидав літератури з будівництва і архітектури УРСР. - К., 1957. - С.86; Пам'ятники архітектури України (чертежи і фотографії). - К.: Изд. АА Украинской ССР., 1954. - С.25; Михайловская церковь ... - С.512.; Житие святого преподобномученика Макария, архимандрита овручского, переяславского чудотворца, нетленно почивающего в Переяславской Свято-Вознесенской обители, Полтавской епархии. - К: В типографии Киево-Печерской Лавры, 1893 - С.29.; Набок Л. Историко-архитектурна спадщина Переяслава як передумова для розвитку туризму. // Исторично-краєзнавчі дослідження. - К. 1999.-ВІП.1.-С.534.
- ⁴ Авраменко Л.М. Розвиток освіти та культури в XVII-XVIII століттях на Переяславщині. // Наукові записки з української історії. - К-Переяслав-Хмельницький-Чернівці. - Вип.5. - С.63.; Зайцева З. Архитектурна тема в історії Переяслав-Хмельницького. // Переяславська земля і світ людини. - К.-Переяслав-Хмельницький.: Пальміра, 1998. - С.92.; Стороженко А.В. Очерки переяславской старины.... - С.56.
- ⁵ Грабовський І.А., Днестров І.Н. Переяслав-Хмельницький Архитектурно-исторический очерк ... - С.38., Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. / Під. ред. Апанович ОМ. - К: Вид. АН Української РСР, 1954. - С.56.
- ⁶ Кукса Н. Іллінська церква в с Суботіві; історія і сучасність. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні - К., 1997. - Вип.6. - С.98.
- ⁷ Дневник львовского подкомория В. Мяковского с описанием поездки комиссаров польского правительства к Богдану Хмельницкому для переговоров, // Воссоединение Украины с Россией. - М.: Изд. АН СССР, 1954 - Т.2. - С.107.; 1653 г. октября 9-1654 г. февраля 5. - Статейный список русского посольства во главе с В. Бутурлиным о торжественной встрече посллов населением Украины, о Переяславской раде, условиях воссоединения Украины с Россией и о принятии присяги населением украинский сел и городов. 7 Воссоединение Украины с Россией. - М.: Изд. АН СССР, 1953. -Т.3. -С.456,459, 464-166.469.; 1654 г. января 1. - Отписка В. Бутурлина царю Алексею Михайловичу о торжественной встрече русского посольства населением г. Переяслава. </ Воссоединение Украины с Россией. - М.: Изд. АН СССР, 1953.-Т.3.-С.514.

- ⁸ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. / пер. с араб. Г. Муркоса /. - М., - 1898 - Вып.А-С.191.
- 9 Харламов В.О. Расписной список Переяслава 1701 г. // Тези всеукраїнської наукової конференції "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". - Переяслав-Хмельницький, 21-25 вересня 1992 р.і84ст, - С.Ю5.
- ¹⁰ Житель города. Архангело-Михайловская церковь... - С.512.
- ¹¹ Набок Л.М. До питання місця прийняття присяги у 1654 році // Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. - К: Вид. центр "Просвіта" - 2003. Набок Л.М. Переяславська фортеця. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 2004. - Вип.13. - С.267-268.
- ¹² Малаков Д.В., Дерлеменко Є.А. По історичних містах Київської Русі. Фотопутівник. - К: Мистецтво, 1990. - С.283.
- ¹³ Нельговський Ю.П. Архітектура другої половини XVI-першої половини XVII століття. // Історія українського мистецтва. Мистецтво XIV-першої половини XVII століття. - К., 1967 - Т.2.-С.88.
- ¹⁴ Житие святого преподобномученика Макария, ... - С.29.; Игумен Полиевкт. Сведения о Полтавско-Переяславской епархии и ее архипастырях. // ПЕВ. - 1867. - №19. - С. 260.
- ¹⁵ Житие святого преподобномученика Макария,... - С.29.; Описи Київського намісництва ... - С.60.; Трофіменко Т.В. Храми Переяслава часів Гетьманщини. // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. - К., 1993 - Вип.2. - С79.
- ¹⁶ Житель города. Архангело-Михайловская церковь ... - С.520.; Стороженко А.В. Очерки переяславской старины.... - С.56.
- ¹⁷ Житие святого преподобномученика Макария ... - С.30.; Игумен Полиевкт. Сведения о Полтавско-Переяславской епархии ... - С.260.; Стороженко А.В. Очерки переяславской старины....-С.56.
- ¹⁸ Житель города. Архангело-Михайловская церковь ... - С.512.; Житие святого преподобномученика Макария,... - С.30.
- ¹⁹ Житель города. Архангело-Михайловская церковь... - С.512, 521.
- ²⁰ Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии (по архивным данным). - Полтава.: Изд. Полтавской Архивной комиссии, 1916. - С.152.
- ²¹ Житель города. Архангело-Михайловская церковь....С.512.;
- ²² Житель города. Архангело-Михайловская церковь ... - С.512.; Мартынович П., Горленко В. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // ПЕВ. - 1888. - №16. - Ч. неоф. - С.622.; Стороженко А.В. Очерки переяславской старины.... - С.56.
- ²³ Костомаров Н.И. Поездка в Переяслав. // Исторический вестник. - 1885, - год шестой. - С.505.
- ¹⁴ Житель города. Архангело-Михайловская церковь... - С.512
- ²⁵ Грабовский И.А., Днестров И.Н. Переяслав-Хмельницкий. Архитектурно-исторический очерк. ... - £37.; Каргер М.К. Памятники переяславского зодчества XI-XII вв. в свете археологических исследований. //СА. -1951. -Т. 15. -С.53.; Нельговський Ю.П. Архітектура другої половини XVI... - С.88.
- ²⁶ Балакін С, Загребельний О. Дослідження церкви Феодосія Печерського. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 1997. - Вип. 6. - £102.; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування ... - С169, 499, 524.; Попельницька О. Історична топографія Київського Подолу XVII-XVIII століття. - К: Вид. дім "Стилос", 2003. -С.109-110.
- ²⁷ Зубков Д. Покровская церковь г. Переяслава, Полтавской губернии. // ПЕВ. - 1913 - № 15. - Ч. неоф. - С.1080.; Стороженко А.В. Очерки переяславской старины.... - С.65.

ЗМІСТ

В.Ю. Вишаровський Іоанн Богослов - апостол любові.....	3
Н.Г. Ткаченко Архітектурний ансамбль двору козацької церкви с.Острійки Білоцерківського району Київської області.....	8
Г. І. Глушко Проблеми збереження пам'яток культурної спадщини в Національному історико-етнографічному заповіднику "Переяслав" і шляхи їх вирішення.....	14
Г. М. Бузян Про дослідження, збереження та музеефікацію давньоруських культових пам'яток Переяслава.....	21
О.В. Колибенко Деякі проблеми хронології культових пам'яток Переяслава Руського.....	29
Л.М. Набок До питання історіографії церковних раритетів НІЕЗ "Переяслав".....	37
Д.А. Тетеря Монастирі Переяслава XVIII ст. в контексті археологічних досліджень.....	42
Л.М. Набок, О.В. Юрченко Атрибуція споруд Михайлівського монастиря.....	52
Ю.В. Коптюх Функціонування та штатні обов'язки єпархіальних структур Російської Православної Церкви в Україні.....	61
Н.Л. Зайка Церква із села Пищики -пам'ятка народної архітектури XVIII ст.....	71
С.М. Зубер Церква Св. Георгія з с Андруші.....	77
С.А. Тетеря, І.Г. Дунайна До питання музеефікації та реставрації культових споруд XVII - XIX ст. НІЕЗ "Переяслав".....	84
Г.П. Ткаченко Новозбудовані храми Переяславщини.....	89
О.Л. Годліна Збірка культових предметів у фондах НІЕЗ "Переяслав".....	95
С.М. Захарченко Іконописні зображення Св. Іоанна Богослова у фондовій колекції НІЕЗ "Переяслав".....	102
М.І. Бойко 3 історії Іллінсько-Кирилівської церкви с Циблі.....	106
Н.О. Захарчук До історії кам'яного хреста церкви Свв. Бориса і Гліба.....	109
О.І. Калінович Хліб у православних обрядах: різновиди, символіка, призначення.....	114